

УДК 930.1: 930.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.20>

Наталія КУЗЬМІНЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, індекс 21000 (1974natalika1@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

Олена СТАДНИК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, індекс 21000 (elenast.mail@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>

Тетяна БУКІНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних та загальнотехнічних дисциплін, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, просп. Героїв Сталінграду, 9, м. Миколаїв, Україна, індекс 54000 (tanushabukina@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3628-6859>

Бібліографічний опис статті: Кузьмінець, Н., Стадник, О., & Букіна, Т. (2023). Вплив історичної пам'яті українців на події сьогодення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 14(56), 185–196, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.20>

ВПЛИВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ НА ПОДІЇ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню зв'язку між історичною пам'яттю українського народу і сучасними подіями, які відбуваються в Україні. Особлива увага приділяється аналізу того, як історична пам'ять використовується в сучасному історичному дискурсі, а також її ролі у формуванні національної ідентичності. **Мета статті** – дослідити та проаналізувати зв'язок між історичною пам'яттю українського народу та сучасними подіями в Україні, з'ясувати, як минулі події формують свідомість громадян та впливають на політичні, культурні та соціальні процеси у країні. **Методологія.** У роботі використовувалися такі методи: метод історизму, порівняльний аналіз та статистичний метод. За допомогою методу історизму аналізувалася динаміка формування української історичної ідентичності. Компаративний метод дозволив здійснити аналіз відмінностей у самосвідомості українців та оцінити стратегії української політики в період незалежності. Для дослідження статистичних даних та результатів соціологічних опитувань застосовувався статистичний метод. **Наукова новизна** дослідження полягає у глибокому аналізі процесів утворення та змін історичної пам'яті українців, а також дослідженні впливу цих складових на майбутнє України. **Висновки.** Визначено, що історична пам'ять українців відіграє провідну роль у формуванні національної свідомості, культурних цінностей та політичних орієнтирів. Доведено, що розуміння і врахування історичної пам'яті є важливим для побудови діалогу між різними соціальними групами та політичними силами в Україні. З метою розвитку стабільного та гармонійного суспільства необхідне не лише збереження та передача історичної пам'яті, але й критичний аналіз минулого, щоб уникнути повторення помилок та конфліктів. Вивчення впливу історичної пам'яті на сучасні події в Україні допомагає краще розуміти сучасні виклики і формувати стратегії їх подолання.

Ключові слова: історична пам'ять, трансформація історичної пам'яті, історичні і культурні цінності, ідентичність українців, російсько-українська війна, історичний досвід.

Nataliia KUZMINETS

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32, Ostrozkogo str., Vinnytsia, Ukraine, postal code 21000 (1974natalika1@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

Olena STADNYK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32, Ostrozkogo str., Vinnytsia, Ukraine, postal code 21000 (elenast.mail@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>

Tetiana BUKINA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social and General Technical Disciplines, Admiral Makarov National Shipbuilding University, 9, Heroiv Stalingradu ave., Mykolaiv, Ukraine, postal code 54000 (tanyshabukina@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3628-6859>

To cite this article: Kuzminets, N., Stadnyk, O., & Bukina, T. (2023). Vplyv istorychnoi pamiaty ukrainsiv na podii sohodennia [The influence of the historical memory of Ukrainians on today's events]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 14(56), 185–196, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.20> [in Ukrainian].*

THE INFLUENCE OF THE HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIANS ON TODAY'S EVENTS

Summary. *The article is devoted to the study of the connection between the historical memory of the Ukrainian people and contemporary events taking place in Ukraine. Special attention is paid to the analysis of how historical memory is used in modern historical discourse, as well as its role in the formation of national identity. **The purpose of the article** is to study and analyze the connection between the historical memory of the Ukrainian people and current events in Ukraine, to find out how past events shape the consciousness of citizens and influence political, cultural and social processes in the country. **Methodology.** As a result of the research, the method of historicism, the comparative method, and even the method of statistical analysis was used. The method of historicism helped to consider the dynamics of the process of formation of historical Ukrainian identity. The comparative method made it possible to analyze the differences in the self-awareness of Ukrainians and evaluate the strategies of Ukrainian politics during the period of independence. The statistical method was used for the study of statistical data and results of sociological surveys. **The scientific novelty** of the research lies in the in-depth analysis of the processes of formation and changes in the historical memory of Ukrainians, as well as the study of the impact of these components on the future of Ukraine. **Conclusions.** It was determined that the historical memory of Ukrainians plays a key role in the formation of national consciousness, cultural values and political orientations. It has been proven that understanding and taking into account historical memory is important for building a dialogue between different social groups and political forces in Ukraine. The development of a stable and harmonious society requires not only the preservation and transmission of historical memory, but also a critical analysis of the past in order to avoid repeating mistakes and conflicts. Studying the influence of historical memory on contemporary events in Ukraine helps to better understand modern challenges and form strategies to overcome them.*

Key words: *historical memory, transformation of historical memory, historical and cultural values, identity of Ukrainians, Russian-Ukrainian war, historical experience.*

Постановка проблеми. Формування ідентичності України на фоні історичної спадщини має особливе значення, враховуючи унікальний внесок країни у світову культуру та історію. Значний інтерес до України з боку великих держав світу є наслідком її геостратегічного розташування. Історичні обставини, пов'язані із різними шляхами розвитку західних та східних областей України в контексті їх належності до різних європейських держав, спричинили куль-

турні та політичні відмінності серед населення. Ці фактори вплинули на сприйняття України державами ЄС та Росією, кожна із яких прагнула зміцнити свої позиції в Україні. Відносини між українцями та росіянами, поширеність російської мови та спільні інтереси зумовили виникнення в Росії прагнення бачити Україну ключовим союзником у регіоні. Однак військова агресія Російської Федерації у 2014 році та повномасштабне вторгнення на територію України в лютому 2022 року стали наслідком обраного Україною зовнішнього вектору співпраці з ЄС та США.

Тема дослідження вбачається актуальною з огляду на важливість розуміння процесів, що формують українську ідентичність та впливають на неї на фоні історичної спадщини. Вважаємо, що це важливий аспект формування сучасного суспільства, визначення його цінностей та майбутнього курсу держави. До того ж особливості української ідентичності зумовлюють стратегічні напрями зовнішньої політики країни. Історичні події, такі як Голодомор, Голокост, боротьба за незалежність, і, безумовно, вже тривала повномасштабна війна з Росією, мають величезний вплив на сучасні політичні, культурні та соціальні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби українських істориків сформулювати критерії визначення дефініції поняття «історична пам'ять» відображають дискусійність суджень та підходів. На думку О. Антонюка, під історичною пам'яттю розуміється знання про події, традиції, ідеї та теорії – всього того, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле (Антонюк, 2014). Історик А. Киридон, розглядаючи специфіку трансформації пам'яті в контексті «подолання минулого» у країнах Центральної та Східної Європи, надає перевагу використанню термінів «колективна/соціальна/культурна пам'ять», дистанціюючись від «неоднозначного, метафоричного та некоректного поняття «історична пам'ять» (Киридон, 2016).

Досить стриманою є думка відомого українського історика В. Солдатенка, який розмірковував про відсутність методологічної системи координат: «Ми схилиємось то до проросійської, то до прорадянської, то до антирадянської» (Солдатенко, 2010). Пізніше він констатував проникнення в українську історичну науку кон'юнктурних робіт, характерними рисами яких є селекція фактів, документів, підтасовування та маніпулювання; застерігав від небезпеки тенденції «безапеляційного судження та відкидання напрацьованих радянської історіографії, а також некритичного використання, засвоєння досягнень зарубіжної діаспорної літератури».

Вписування концепту «історична пам'ять» у формат національної ідентичності є знаковою особливістю сучасного розвитку української історичної науки. Історики наполягають на значній ролі історичної пам'яті в утвердженні української національної самосвідомості та української державності (Яблонський, 2019). Перешкодою для утвердження національної пам'яті і ідентичності, на думку частини істориків, є наявність в українському суспільстві «носіїв російської ідентифікації, відтворення радянських міфів» (Вашкевич, 2009; Нагорна, 2012).

На формування регіональних моделей історичної пам'яті, на думку Ю. Шаповала, Л. Нагорної, О. Бойко, впливає сучасне кількісне співвідношення представників титульної нації (українців) та національних меншин. При цьому автор стверджує про наявність «офіційної загальнонаціональної пам'яті, у конфлікт з якою можуть вступати національні меншини, серед яких присутні сепаратистські настрої» (Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід, 2013).

Історики-дослідники (Коник, 2009; Солдатенко, Веденєєв, 2012) вказують, що історична пам'ять є селективною, зосереджуючись на певних подіях та відкидаючи інші. Це зумовлено актуальністю певних історичних подій для поточного контексту та їх потенційним впливом на майбутнє. Часто історична пам'ять перетворюється на оцінку діянь конкретних осіб, формуючи загальне розуміння та сприйняття минулого. Незважаючи на її неповноту, історична пам'ять допомагає зберігати основні моменти минулого, аж до їх перетворення на частину світогляду.

Як зазначають М. Гурик та Ю. Зерній (Гурик, 2015; Зерній, 2007), особливість історичної пам'яті може пояснити складність інтерпретації історії України. Одні й ті ж події часто сприй-

маються по-різному. Століття впливів, зокрема таких як, колонізація та асиміляція, призвели до травмованої історичної пам'яті українців. Ця пам'ять має амбівалентний характер, об'єднуючи різні перспективи української історії, від патріотичних до мультикультурних, а також включаючи проросійське та радянське бачення минулого.

Історична пам'ять є ключем до збереження та передачі культурного спадку. Вона зберігає знання, стереотипи, архетипи та міфи, що дозволяють індивіду та нації розуміти своє місце у світі. Ця національна пам'ять стає відображенням унікального сприйняття своєї історії та ролі у глобальному контексті. Через культуру історична пам'ять формує основу національного самовизначення, акцентуючи на важливості власної історії та її впливу на світову спільноту (Двуреченська, 2014).

Мета статті – дослідження та визначення взаємозв'язку між історичною пам'яттю українців та сучасними подіями в Україні, а також виявлення того, як минулі події впливають на свідомість населення та формують політичні, культурні та соціальні рухи в державі.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять має подвійний характер, який може викликати ідейну плутанину. Це помітно з паралельного існування української національної символіки та пам'яток тоталітарних часів у містах та селах. Цей контраст підкреслює проблему створення єдиної національної історичної пам'яті з огляду на те, що тоталітарні лідери все ще вшановуються поряд із тими, хто боровся за українську незалежність і демократію. Відповідно, важливим етапом у політиці пам'яті є очищення нашого символічного простору від комуністичного спадку. Сутність історичної пам'яті не у простому відтворенні минулих подій, а у формуванні їх символічних образів і ціннісних оцінок (Висоцький, 2012). «Складання історії» має провідне значення для національної ідентичності, оскільки через сакралізацію подій, видатних постатей та символіки цього процесу можна досягти глибокого, архетипового розуміння минулого. Важливо збалансувати раціональний і емоційний підходи до історії, акцентуючи на соціальному оптимізмі. Проте сьогодні українська історична свідомість характеризується певним соціальним песимізмом, який відображає як події минулого, так і сучасні виклики.

У цьому контексті вбачається доцільним розглянути доленосні історичні події, які прямо вплинули на формування історичної пам'яті українців. При формуванні своєї самосвідомості український народ стикається з викликом, пов'язаним із тривалою відсутністю державництва на їхніх землях. Україна протягом багатьох років була частиною різних імперій і об'єктом інтересів великих держав, наприклад Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорщини. Через такі історичні події різні регіони України набули особливого досвіду і своєї специфічної ідентичності. Створення єдиного національного нарративу є значним викликом.

Деякі історики, серед яких видатний М. Грушевський, аналізують найбільш давні епохи, включно з дослов'янськими часами, щоб зрозуміти походження української ідентичності. М. Грушевський вивчав інформацію про плем'я антів, вважаючи їх предками українців. Дослідження відомого вченого ґрунтувалося на записах давніх грецьких дослідників. Проте більшість письмових джерел спрямовує нас до періоду Київської Русі, у якому багато науковців вбачають корені української нації. За певною теорією, представленою М. Грушевським, саме українці були основоположниками Давньоруської держави, але в історичному розвитку втратили свою державність (Михальченко, 2013).

Розуміння походження української державності і самовизначення саме з Київської Русі стало паралеллю крізь роки історії України до сьогодення, коли прагнення до побудови української держави власними силами і власним історичним досвідом зародило національну ідею і національні символи.

Ще до розпаду Галицько-Волинського князівства Литва виявляла значний вплив у регіоні. Польща та Велике князівство Литовське мали різні підходи до державного управління, що дозволило Польщі стати могутньою централізованою державою, у той час як Литва слабшала. Згодом, у 1569 році за Люблінською унією, обидва ці державні утворення об'єдналися, створивши Річ Посполиту (Ассман, 2012). Події в Речі Посполитій наприкінці XVI століття

сприяли появі козацтва, що стало головним моментом у формуванні української національної ідентичності. Традиційно вважається, що козаки проживали в регіоні Подніпров'я, зокрема в сучасних Дніпропетровській та Запорізькій областях, з Хортицею як їхнім ключовим місцем. Згідно з українською історіографією козаки були піонерами в боротьбі за незалежність, формуючи таким чином імідж козацтва, який відображає відданість, мужність та прагнення до вільного та самостійного життя (Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність, 2022).

Переяславська рада 1654 року є однією з подій в українській історії, яка різко змінила її перебіг. Наслідком стало прийняття рішення щодо приєднання територій Війська Запорізького до Росії з гарантіями їхньої автономії. Богдан Хмельницький, стикнувшись із необхідністю вибору між Росією, Польщею та Кримським ханством, взяв до уваги релігійні погляди більшості козаків. Для українців XVII–XVIII століть православ'я стало визначальним елементом національної ідентичності (Михальченко, 2013).

Ця переломна подія в історії України утворила головну загрозу історичній пам'яті та національній ідентичності, оскільки ці події почали згодом трактуватися через призму вже історії Росії і її «позитивного» впливу на майбутнє України.

До XIX століття ситуація змінилася. У 1775 році за указом Катерини II, яка пережила жах «Пугачовського бунту», було ліквідовано Запорізьку Січ, а в 1783 році на всю територію Малоросії поширилося кріпацтво. Політика Катерини II призвела до кризи національної самосвідомості як у середовищі селянства, так і у дворян, які остаточно дистанціювалися від української мови, культури та традицій. Саме в XIX столітті відбулося культурне піднесення українського етносу, зокрема оформилася українська літературна мова, активно стало розвиватися українське мистецтво, з'явилися об'єкти культурної спадщини українців (Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах), 2020).

Українцям удалося створити незалежну державу тільки наприкінці XX ст. У той же час XX століття відзначилося низкою драматичних подій, у процесі яких жителям України часто доводилося опинятися по різні боки барикад. Першим таким випробуванням стала Громадянська війна. Поява першої української держави – Української Народної Республіки (УНР) – стала можливою насамперед завдяки Михайлу Грушевському, який обіймав посаду голови Центральної Ради. Петлюра став фактичним керівником УНР в 1919 р. 22 січня 1919 р. було підписано акт об'єднання («Акт Злуки») двох українських державних утворень – УНР та ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки) в єдину українську державу. Наразі 22 січня в Україні відзначається державне свято – День соборності України. Для багатьох українців цей день, з точки зору історичної пам'яті, став символом єдності людей різних регіонів країни.

Уже наприкінці 1920-х рр. на територіях Західної України, які на той час знаходилися під контролем Польщі, почали з'являтися націоналістичні організації, які у 1929 р. утворили Організацію українських націоналістів (ОУН) (Галушак, 2011). Оскільки Україна в ті роки не мала державності, основним змістом існування націоналістичних організацій стала боротьба за незалежність України (Однороженко, 2009). Саме ці події сформували остаточне розуміння історичної єдності й ролі історичної пам'яті українського народу на початку XX ст.

Спогади про Першу світову війну в українській історії тісно пов'язані з подіями Української революції. Відомий дослідник української історії Г. Гаусман стверджує, що саме в період цієї війни виникла актуальна ідея створення незалежної України. Але ця ідея зіштовхувалася з військовими діями на українських землях, що виснажували ресурси країни (Гаусман, 2014). Україна ще не інтегрувала Першу світову війну в свою державну політику пам'яті, тому для багатьох громадян це війна, що залишилася в тіні. Проте, враховуючи недавні політичні зрушення в Україні та її проєвропейське спрямування, можна сподіватися на реформи в цьому напрямі. Учені все активніше досліджують події Першої світової, а також розглядають варіанти інтеграції цієї теми в меморіальну культуру різних міст і селищ. Навіть якщо більшість таких ініціатив є локальними, це все одно важливий крок до формування відновленої політики пам'яті у країні (Гуцало, 2017).

Друга світова війна для України багато в чому мала характер громадянського протистояння. І частини Радянської Армії, і загони західноукраїнських повстанців склалися здебільшого з етнічних українців, причому обидві сторони були абсолютно впевнені в тому, що вони борються за щасливе майбутнє для своєї землі. Причиною цього був різний історичний досвід, який мали мешканці різних регіонів УРСР. Для багатьох жителів Західної України окупантами були не лише нацисти, а й радянська влада, яка проводила репресивну політику. У зв'язку з цим у регіоні активно поширювалася ідея боротьби за українську незалежність (Ковальська-Павелко, 2022). Зазначимо, що починаючи з 9 травня 2015 р. Україна відзначає нове свято – «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні». Основні відмінності від традиційного «Дня Перемоги» полягають у використанні терміна «Друга світова війна» замість «Велика вітчизняна війна» та забороні публічного використання комуністичної символіки (Ковальська-Павелко, 2020).

Втім, найболючішим питанням для частини українців стало посилення позицій російської мови, яке позначається зараз терміном «русифікація». У 1960-х рр. на території України став формуватися дисидентський рух «шістдесятників», які захищали, зокрема, права української мови та культури. До них належать В'ячеслав Чорновіл, Ліна Костенко, Василь Стус, Іван Драч та інші. Найяскравіше проблему «русифікації» відобразив уродженець Донбасу шістдесятник Іван Дзюба у своїй книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація», у якій критикував політику радянської влади, звертаючи увагу на її невідповідність ідеалам комунізму (Киридон, 2009).

Розпад Радянського Союзу став однією з найбільш значних подій кінця ХХ ст. Україна також сприймалася багатьма як країна, які досі не мала своєї державності, хоча в самій Україні, починаючи з перших років незалежності, почала проводитися лінія розвитку української держави від Галицько-Волинського князівства через Козацьку державу і до УНР. Проте слід визнати, що фактичну самостійність та можливість вільно трактувати і визначати свою історичну пам'ять Україна отримала лише після 1991 р. Проте Україна одразу стала однією з найбільших за площею держав Європи, а її економічний потенціал міг сприяти перетворенню країни на одну із провідних держав східноєвропейського регіону. Безумовно, ці фактори вплинули на те, що з-поміж усіх пострадянських республік Україна стала об'єктом найпильнішої уваги з боку провідних світових та сусідніх держав (Сова, Деніжна, 2022). Надалі, подібно до того, як сама Україна проводила багатовекторну зовнішню політику, формуючи свою зовнішню та внутрішню ідентичність і визначаючи національні символи й орієнтири своєї історичної пам'яті, Росія намагалася тримати українську державу у сфері свого історичного і культурно-мовного впливу.

У перші роки незалежності Україна дотримувалася стратегії «багатовекторної» зовнішньої політики. Під час президентства Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми ключовими завданнями було закріплення статусу України як незалежної держави на міжнародній арені, формування національної ідентичності та вивільнення історичної пам'яті української нації. У той час українське керівництво розуміло важливість балансування між Росією та Заходом, чергуючи зближення з обома сторонами. Така політика дозволяла отримувати певні вигоди від обох напрямів. Окреслена позиція була прийнятною для перших президентів України, які не були готові до категоричного вибору в зовнішній політиці. Утім, варто зазначити, що значна частина громадян була більш зосереджена на внутрішніх економічних і соціальних викликах країни, що пригальмувало процеси історичного усвідомлення самобутності українського народу та оновлення національної пам'яті про народних героїв і борців за незалежність України.

На початковому етапі незалежності України історична пам'ять перетворилася на інструмент політичних перетворень. Основна мета полягала у відмові від радянських традицій та відродженні національної історичної спадщини. Це завдання реалізовувалося через низку заходів: перегляд календаря державних свят, перейменування радянських вулиць та монументів, створення пантеону національних героїв та затвердження національної символіки. Особливо радикальні зміни топоніміки відбулися у Львові, де було перейменовано майже 400 радянських назв (Філіпович, 2023).

Значна частина українських істориків висловлюють думку, згідно з якою під радянським управлінням історична пам'ять українців перебувала у стані «національної амнезії». У такому контексті пам'ять не просто втрачала свою автентичність, але й слабшала, аналогічно тому, як слабшають м'язи в людини без фізичної активності. Не можна не погодитися із думкою тих дослідників (Сова, Деніжна 2022), які наполягають на тому, що історична пам'ять має бути єдиною. В осмисленні феномена історичної пам'яті наявні і прагматичніші підходи. Констатуючи, що в Україні ставлення до минулого незмінно перебуває під сильним політичним тиском, дослідники справедливо зазначають, що майже вся політика минулого «залишилася в зоні метафоричного моделювання та міфологізації». На їхню думку, справжнім лихом для вітчизняного історіописання став пасеїзм – ступінь самолюбівання минулим, який ускладнює бачення перспективи.

Революція Гідності та спрямування України до Європи стали причиною війни із Росією, а також масштабної інформаційної кампанії проти української культурної спадщини. Історія завжди використовувалася для закріплення національної ідентичності, тож Росія, намагаючись забезпечити свої геополітичні інтереси, активізувала спроби переписування історії, зокрема стосовно спадщини Київської Русі. Під час правління В. Путіна російські історичні наративи була зосереджені на тому, щоб виставити Росію як основного наступника Київської Русі, замінюючи її назву на «Древнерусское государство» і стверджуючи, що лише Росія є справжнім спадкоємцем цієї великої держави. Зазнавши впливу революції Гідності та стикаючись із низкою соціальних та культурних викликів, Україна долає шлях переходу від пострадянського русифікованого суспільства до суспільства, яке характеризується українською ідентичністю, громадянськістю та демократією (Стасевська, 2018).

Події 2014–2015 рр. в Україні змусили її політичні еліти посісти чітку проєвропейську позицію. Але не лише це спровокувало військову агресію Росії. Якщо глибоко проаналізувати дії керівництва Росії у 2006–2015 рр. та політику більшості країн ЄС, то можна зробити низку висновків. Зокрема, майже десять років керівництво Росії готувало війну з Україною. Про це свідчила військова доктрина Росії, антиукраїнські заяви її військових, військові навчання, створення російської системи заводів із заміщення українського імпорту для російського ВПК. Слід згадати і зусилля Росії щодо фінансування «п'ятої проросійської колонії» в Україні, її зовнішньополітичної та інформаційної підтримки. Україна не давала адекватної відсічі, грала в демократію з антиукраїнськими силами. А із сепаратистами грати в демократію легковажно злочинно (Бабка, 2017).

Країни ЄС спільно із США не виконали Будапештський меморандум, підписаний 1994 р. з гарантіями територіальної цілісності України після її відмови від ядерної зброї. Росія, яка теж підписала цей меморандум, була впевнена в такій позиції Заходу (Мирний, 2020). Рушійною силою запровадження санкцій проти Росії виступили США, побачивши в політиці В. Путіна загрозу своїй геополітиці. Їм довелося погрожувати ЄС запровадити санкції і проти нього, якщо об'єднана Європа не приєднається до загальних санкцій. Торговий баланс ЄС із США в багато разів більший, ніж із Росією. Але досі Європа невдоволено стверджує, що її змусили ввести ці санкції, і готова їх скасувати, якщо Росія піде з Донбасу. Чинник анексії Криму ЄС готовий проігнорувати (Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь, 2022).

Так звані «Мінські угоди» були нав'язані Україні з «пістолетом біля скроні», коли Росія ввела війська на Донбас, а НАТО не хотіло йти на прямий конфлікт із нею і не давало летальної зброї Україні. Можливо, санкції і змусять Росію десь відступити, але не повернуть тисячі загиблих українців (Ковальська-Павелко, 2022).

Військова агресія стала каталізатором глибоких змін у свідомості й пам'яті українців. Ці зміни здебільшого позитивні та є історично важливими. Однак невідомо, як суспільство буде адаптуватися після завершення війни. Загалом формування національної ідентичності відбувалося в кілька етапів, і важливими точками змін стали революційні події та війна. Після Помаранчевої революції та Революції гідності спостерігалися значущі злети національної самосві-

домості, особливо під час російської агресії, коли українці ще більше почали об'єднуватися навколо ідеї державності. Військова агресія проти України залишила в людей глибокі емоційні рани. 24% опитаних вказали, що найбільш болючою для них стала втрата життя. 22% сильно вразили бомбардування та обстріли, а 16% були шоковані звірствами на окупованих територіях. Особливо в пам'яті людей залишилися страшні події в Бучі, де 63% згадують про розстріли та катування, а також трагедії в Маріуполі (44%) та Оленівці (40%). 34% вказали на страх від ракетних обстрілів, які спричинили численні жертви серед цивільного населення (Разумков Центр, 2023).

Трансформація ціннісних орієнтирів також зумовлена переглядом історичної свідомості. Наприклад, у липні 2022 року 64% опитаних мали негативне ставлення до Сталіна, тоді як у 2012–2021 рр. – лише 37–42%. Проте, починаючи з середини 2000-х, десталінізація знову набрала обертів, зокрема після 2014 р. Сталін став символом тоталітаризму. Відповідно, зміни у сприйнятті Сталіна після 24 лютого стали логічним продовженням тривалого процесу зміни і оновлення історичної пам'яті українців.

Здійснення політики історичної пам'яті спрямоване на формування в нашому суспільстві спільних цінностей, світогляду та культурної єдності, які відображають ідею «ідентичності». Українці долають складний шлях, відкидаючи стереотипи та переосмислюючи своє історичне минуле, намагаючись сприймати історію через власний досвід, а не з позицій інших. Цей процес переосмислення має на меті створити єдиний національний наратив та зміцнити загальний погляд на минуле, щоб зміцнити національну єдність. Однак така переорієнтація може викликати напруженість із сусідніми країнами, особливо такими, як Польща та Угорщина, які активно захищають свої інтереси на українській території, не говорячи вже про Росію, яка вбачає в українській ідентичності загрозу для себе. Це не тільки питання конфлікту культур і мов, а й спроби свідомо викликати суперечності. Незважаючи на те, що можна підтримувати постійно дружні відносини з такими країнами, треба розуміти, що це може призвести до недооцінки власних національних інтересів, особливо в контексті війни з Росією. Сучасна українська історична пам'ять має відображати долі мільйонів людей, яких знищила тоталітарна система. Це дозволить отримати більш об'єктивний і цілісний погляд на минуле та врахувати інтереси різних соціальних груп, що активно формують політичну, релігійну та культурну картину сучасності.

Результати дослідження демонструють важливість усвідомлення минулого для розуміння та реагування на виклики сьогодення. Військова агресія Росії проти України глибоко закріпилася у свідомості українців. Сучасна російсько-українська війна змінила наше розуміння цінностей, змусила переглянути погляди на минуле, на важливі історичні постаті та авторитетні інституції, яким раніше довіряли. Трансформацію історичної пам'яті можна спостерігати в медійному просторі, соціальних мережах і, зокрема, у звичайних розмовах людей.

Висновки. Здійснений у дослідженні аналіз основних аспектів української історичної пам'яті та її впливу на національну свідомість, цінності та погляди дозволив дійти низки висновків. Культурна та історична самосвідомість українців взаємодіє з громадянською ідентичністю країни. Особливість Західної України, зокрема трьох областей історичної Галичини, полягає у їх виразній галицькій ідентичності, в основі якої лежить визнання важливої ролі регіону в об'єднанні українців. Галицька самосвідомість та історична пам'ять гармонійно інтегруються в загальноукраїнський контекст, підсилюючи вплив Галичини на формування культурних цінностей України. Також варто зазначити, що мешканці цієї частини України активно підтримують курс країни на європейське та євроатлантичне співтовариство.

Дослідження показало, що стійка ідентичність, як правило, корелює з певними уявленнями про кращий курс країни. При цьому більшість жителів України, маючи особливі культурно-мовні характеристики, як і раніше, не мають чіткого політичного світогляду, який схильний до зміни з часом під впливом низки факторів і складових історичної пам'яті. Україна залишається державою з яскраво вираженими регіональними відмінностями, які сформувалися через особливий історичний досвід різних регіонів країни.

Доведено, що війна руйнує останні надії багатьох наших громадян щодо радянських цінностей та можливості співіснування з Росією, що обрала авторитарний та агресивний шлях. Ця країна не лише не змогла позбутися імперської свідомості, а й виокремила її до рівня соціальної недуги. Війна активізувала процес створення української політичної нації з універсальною історичною пам'яттю. Наявність віри в майбутнє України, прагнення долучитися до її відбудови, бажання пишатися українським громадянством і розглядати його як основу власної самосвідомості – все це становить основу національного єднання, спонукає до збільшення солідарності та утворення нового погляду на історію української нації та її майбутнього.

Джерела та література

- Антонюк, О.** (2014). Вплив української діаспори на формування національної пам'яті. *Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Укр. ін-т нац. пам'яті*. Вип. 10, С. 6.
- Ассман, А.** (2012). Простори спогаду. *Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, «Ніка-Центр».
- Бабка, В.** (2017). Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Київ. 249 с.
- Вашкевич, В.** (2009). Феномен історичної пам'яті. *Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: науковий вісник: збірник наукових праць*. № 18. С. 168–175.
- Висоцький, О.** (2012). Глобальна культура. *Геополітика: енциклопедія / за ред. чл.-кор. НАПН України, д.філос.н., проф. Є.М. Суліми*. Київ : Знання України. С. 202–209.
- Галушак, М.** (2011). (Не)можливість подолати історичні стереотипи щодо націй. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/28/66418/>.
- Гаусман, Г.** (2014). Культура поразки. Перша світова війна в українській пам'яті. *Критика*. 2014. № 1. С. 22–29.
- Гурик, М.** (2015). Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації. *Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації. Тернопіль: Тернопільський національний економічний університет*. С. 90–113.
- Гуцало, Л.** (2017). Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. № 4. С. 119–131.
- Двуреченська, О.** (2014). Місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин. *Грані*. № 1. С. 59–63.
- Зерній, Ю.** (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*. № 1(2). С. 71–76.
- Киридон, А.** (2009). Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 3. С. 112–116.
- Киридон, А.** (2016). «Подолання минулого» в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції. *Європейські історичні студії*. № 4. С. 126.
- Ковальська-Павелко, І.** (2020). Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*. № 15. С. 168–180.
- Ковальська-Павелко, І.** (2022). «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*, nr 3(35). URL.: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/35/ksm3501.pdf>.
- Коник, А.** (2009). «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія «Журналістика»*. Вип. 32. С. 153–163.
- Мирний, М.** (2020). Історична пам'ять: якою вона має бути і як її формувати. URL: <https://zmina.info/articles/istorychna-pamyat-yakoyu-vona-maye-butyi-i-yak-vesty-dyskusiyu/>.
- Михальченко, Н.** (2013). Українська регіональна цивілізація: минуле, теперішнє, майбутнє. Монографія. Київ : іПієНІ ім. і. Ф. Кураса НАН України.
- Нагорна, Л.** (2012). Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : іПієНД ім. і. Ф. Кураса НАН України.
- Пирожков, С., Майборода, О., Хамітов, Н., Головаха, Є., Дембіцький, С., Смолій В., Скрипнюк, О., & Стоцький, С.** (2022). Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ : НАН України.

- Однороженко, О.** (2009). «Звичайна схема» української історії. URL: <http://www.haidamaka.org.ua/0182.htm>.
- Разумков Центр (2023). Соціально-економічне самопочуття громадян України: підсумки року війни (лютий–березень 2023р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnoekonomichne-samorochuttia-gromadian-ukrainy-pidsumky-roku-viiny-liutyi-berezen-2023r>.
- Рафальський, О., Калакура, Я., & Коцур, В.** (2020). Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) *Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*.
- Рафальський, О., Калакура, Я.** (2022). Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. *Авт. кол.: ОКиїв: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*.
- Сова, М., & Деніжна, С.** (2022). Державно-правова політика історичної пам'яті як інструмент консолідації народів у протидії неоімперіалізму. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1(23). С. 70–77.
- Солдатенко, В.** (2010). Збережемо історичну правду. *Історичний календар*. Вип. 14. 407 с.
- Солдатенко, В., & Веденєв, Д.** (2012). Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні. *Україна дипломатична*. Вип. 13. 691 с.
- Стасевська, О.** (2018). Експлікація аксіологічного аспекту концепту «Історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 1(36). С. 123–134. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eksplikatsiya-aksiologicheskogo-aspekta-kontseptu-istoricheskaya-pamyat/viewer>. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.36.123270>.
- Філіпович, М.** (2023). Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літоніс Волині*, (28), 174–178. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24>.
- Фонд «Демократичні ініціативи». (2023). Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення. URL: <https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsyaperemoga-nazavzhd-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya>.
- Шаповала, Ю.** (2013). Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ : ІПіЕНД.
- Яблонський, В.** (2019). Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. Київ : НІСД.

References

- Antonyuk, O.** (2014). Natsional'na ta istorichna pam'yat': zb. nauk. pr. [National and historical memory: collected articles]. *Kiev: Stilos*. [in Ukrainian].
- Assman, A.** (2012). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'yati [Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory]. *Kyiv, «Nika Center»* [in Ukrainian].
- Babka, V.** Istorichna pam'yat' yak faktor politichnogo vplivu v nezalezhnyy Ukraїni: dis. kand. polit. nauk [Historical memory as a factor of political influence in independent Ukraine: dissertation to apply for the degree of the candidate of political sciences]. *dys. kand. polit. nauk: 23.00.03. Kyiv*. [in Ukrainian].
- Vashkevych, V.** (2009). Fenomen istorychnoi pamiati [The phenomenon of historical memory]. *Istorychni nauky. Filosofske nauky. Politychni nauky: naukovyi visnyk: zbirny naukovykh prats*. 18. 168–175. [in Ukrainian].
- Vysots'kyu, O.** (2012). Hlobal'na kul'tura. Neopolityka: entsyklopediya [Global culture. Geopolitics: an encyclopedia]. *za red. chl.-kor. NAPN Ukrayiny, d.filos.n., prof. Ye. M. Sulimy. K.: Znannya Ukrayiny*, 202–209. [in Ukrainian].
- Halushchak, M.** (2011). (Ne)mozhlyvist' podolaty istorychni stereotypy shchodo natsiy [(In)ability to overcome historical stereotypes about nations]. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/28/66418/> [in Ukrainian].
- Hausman, G.** (2014). Kul'tura porazky. Persha svitova viyna v ukrayins'kiy pam'yati [The culture of defeat. The First World War in Ukrainian memory]. *Krytyka*. 1. 22–29. [in Ukrainian].
- Huryk, M.** (2015). Istorychna pam'yat' narodu u konteksti aktual'nykh zavdan' rozbudovy modernoyi ukrayins'koyi natsiyi. Svitohlyadni ta sotsiokul'turni zasady formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi [The historical memory of the people in the context of the current tasks of building the modern Ukrainian nation. Worldview and socio-cultural foundations of the formation of the modern Ukrainian nation]. *Ternopil': Ternopil's'kyu natsional'nyy ekonomichnyy universytet*. 90–113. [in Ukrainian].
- Hutsalo, L.** (2017). Persha svitova viyna i Ukrayina u suchasniy ukrayins'kiy istoriografii [The First World War and Ukraine in modern Ukrainian historiography]. *Intermarum: istoriya, polityka, kul'tura*. 2017. № 4. 119–131. [in Ukrainian].

- Dvurechens'ka O.** (2014). Mistse istorychnoyi pam'yati u rozvytku Ukrayiny yak sub'yekta suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn [The place of historical memory in the development of Ukraine as a subject of modern international relations]. *Hrani*. 1 59-63. [in Ukrainian].
- Zerniy, Yu.** (2007). Istorychna pam'yat' yak ob'yekt derzhavnnoi polityky [Historical memory as an object of state policy]. *Stratehichni priorytety*. 1 (2) 71–76. [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2009). Kontsept «istorychna pam'yat'»: variatyvnist' definiyuvannya [The concept of "historical memory": the variability of the definition]. *Ukrayina – Yevropa – Svit*. 3. 112–116. [in Ukrainian].
- Kiridon, A.** (2016). Evropeys'ki istorichni studii [European historical studies]. 4. 126. [in Ukrainian].
- Kovalska-Pavelko, I.** (2020). Militarni komemoratyvni praktyky yak sklado-va istorychnoi pam'iaty ukrainskoho narodu pro druhu svitovu viinu [Military commemorative practices as a component of the Ukrainian people's historical memory of the Second World War]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 15. 168–180. [in Ukrainian].
- Koval's'ka-Pavelko, I.** (2022). Viyny pam'yati» yak klyuchovyy chynnyk formuvannya derzhavnnoi polityky pam'yati v suchasniy Ukrayini [Memory wars" as a key factor in the formation of state memory policy in modern Ukraine]. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 3 (35). Retrieved from: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/35/ksm3501.pdf> [in Ukrainian].
- Konyk, A.** (2009). Istorychna pam'yat'» ta «polityka pam'yati» v epokhu mediakul'tury [Historical memory" and "memory politics" in the age of media culture.]. *Visnyk L'vivs'koho natsional'noho universytetu im. I. Franka. Seriya «zhurnalistyka»*. 32, 153–163. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Nahorna, L., Boyko, O.** (2013). Kul'tura istorychnoyi pam'yati: yevropeys'kyi ta ukraïns'kyi dosvid [The culture of historical memory: European and Ukrainian experience]. *Kyiv: IPIEND*. [in Ukrainian].
- Myrnyy, M.** (2020). Istorychna pam'yat': yakoyu vona maye buty i yak yiyi formuvaty [Historical memory: what it should be and how to form it]. Retrieved from: <https://zmina.info/articles/istorychna-pamyatyakoyu-vona-maye-buty-i-yak-vesty-dyskusiyyu/> [in Ukrainian].
- Mikhal'chenko, N.** (2013). Ukrainskaya regional'naya tsivilizatsiya: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye. Monografiya [Ukrainian regional civilization: past, present, future. Monograph]. *K.: IPIENI imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. [in Ukrainian].
- Nagorna, L.** (2012). Istorichna pam'yat': teoriï, diskursi, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]. *Kiev: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukraini*. [in Ukrainian].
- Pyrozhkov, S., Mayboroda, O., Khamitov, N., Holovakha, YE., Dembits'kyi, S., Smolii, V., Skrypnyuk, O., & Stoyets'kyi, S.** (2022). Natsional'na stiykist' Ukrayiny: stratehiya vidpovidy na vyklyky ta vyperedzhennya hibrydnykh zahroz: natsional'na dopovid' [National Resilience of Ukraine: A Strategy for Responding to Challenges and Anticipating Hybrid Threats: National Report]. *Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. Kyiv: NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Odnorozhenko, O.** (2009). «Zvychayna skhema» ukraïns'koyi istoriyi ["Usual scheme" of Ukrainian history]. Retrieved from: <http://www.haidamaka.org.ua/0182.htm> [in Ukrainian].
- Razumkov Tsentr** (2023). Sotsial'no-ekonomichne samopochuttia hromadyan Ukrayiny: pidsumky roku viyny (lyutyi–berezen' 2023r.) [Socio-economic well-being of citizens of Ukraine: results of the war year (February–March 2023)]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnoekonomichne-samopochuttia-gromadian-ukrainy-pidsumky-roku-viiny-liutyi-berezen-2023r> [in Ukrainian].
- Rafal's'kyi, O., Kalakura, YA., Kotsur, V., & Yuriy, M.** (2020). Antropolohichnyy kod ukraïns'koyi kul'tury i tsyvilizatsiyi (u dvokh knyhakh) [Anthropological code of Ukrainian culture and civilization (in two books)] Kyiv: IPIENI im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Rafal's'kyi, O., Kalakura, YA.** (2022). Tsyvilizatsiyana identychnist' ukraïnstva: istoriya i suchasnist' [Civilizational identity of Ukraine: history and modernity]. *Kyiv: IPIENI im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. [in Ukrainian].
- Sova, M.O., & Dyenizhna, S.O.** (2022). Derzhavno-pravova polityka istorychnoyi pam'yati yak instrument konsolidatsiyi narodiv u protydyi neoimperializmu [The state-legal policy of historical memory as a tool for the consolidation of nations in opposition to neo-imperialism]. *Filosofs'ki ta metodolohichni problemy prava*. 1 (23). 70-77. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V.** (2010). Istorichniy kalendar 2011 [Historical calendar of 2011]. *Kiev, iss.* 14. 407. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V., Vedenyeyev, D.** (2012). Yak ne rozchynytysya u hlobalizovanomu sviti: problemy naukovooho zabezpechennya formuvannya polityky natsional'noyi pam'yati v Ukrayini [How not to dissolve

- in the globalized world: problems of scientific support for the formation of national memory policy in Ukraine.]. *Ukrayina dyplomatychna*. 13. 691. [in Ukrainian].
- Stasevska, O.** (2018). Eksplikaciia aksiologichnoho aspektu konceptu «Istorichna pam'yat» [Explication of the axiological aspect of the concept of «Historical Memory»]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. 1 (36). 123-134. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/eksplikatsiya-aksiologicheskogo-aspekta-kontseptu-istoricheskaya-pamyat/viewer>. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.36.123270> [in Ukrainian].
- Filipovych, M.** (2023). Problemy formuvannya istorychnoyi pam'yati v osvitniy sferi Ukrainy [Problems of formation of historical memory in the educational sphere of Ukraine]. *Litopys Volyni*. (28). 174-178. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24> [in Ukrainian].
- Fond «Demokratychni initsiatyvy». (2023). Tsya viyna i tsya peremoha nazavzhdy zalyshat'sya stryzhnem natsional'noyi pam'yati ukraintsiv – ekspertne obhovorennya [This war and this victory will forever remain the core of the national memory of Ukrainians – expert discussion]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya> [in Ukrainian].
- Yablons'kyi, V.** (2019). Polityka istorychnoyi pam'yati v konteksti natsional'noyi bezpeky Ukrainy: analitichna dopovid' [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analytical report]. Kyiv: *NISD*. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 19.08.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 20.09.2023 р.*